

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Από τη συνταγματική μοναρχία στη βασιλευόμενη δημοκρατία

Οι πρωτόγνωρες για την ελληνική κοινωνία πολιτικές συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης κληροδότησαν στην περίοδο της ειρήνευσης και της εσωτερικής αποκατάστασης πολιτικές διαιρέσεις, που ήταν δύσκολο να ξεπεραστούν. Οι διαιρέσεις αυτές ήσαν πολυεπίπεδες, συχνά ασταθείς και αφορούσαν μεγάλο εύρος ζητημάτων, από τις πιο ζωτικές επιλογές για την υπόσταση του κράτους και την τύχη της Επανάστασης έως τα πιο επίμαχα ζητήματα για την επικράτηση τοπικών ή στενότερα παραταξιακών συμφερόντων γύρω από τη νομή της κυβερνητικής επιρροής. Παράλληλα προκάλεσαν σε σημαντική μερίδα των πολιτών αισθήματα απαξίωσης για την ίδια την έννοια των πολιτικών διαιρέσεων.

Από τα τελευταία χρόνια της Επανάστασης, όσο η ανάμειξη των τριών ξένων επιρροών, της βρετανικής, της ρωσικής και της γαλλικής, στους εσωτερικούς ανταγωνισμούς φαινόταν να εντείνεται, οι πολιτικές διαρέσεις άρχισαν να αποκρυσταλλώνονται στους τρεις αυτούς φορείς των εξωτερικών προσανατολισμών. Η επιλογή του Ιωάννη Καποδίστρια ως κυβερνήτη της Ελλάδας το 1827 ενίσχυσε τον προϋπάρχοντα πυρήνα του ρωσικού κόμματος, πλαισιωμένο από στρατιωτικούς ηγέτες όπως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και με απήχηση στους χωρικούς τους οποίους ενέπνεε, καθώς και με προσθήκες από στελέχη της νέας διοίκησης με Ιόνια καταγωγή, που αποτέλεσαν επιλογές του Κυβερνήτη. Ανάλογες δικτυώσεις

αποτέλεσαν τους πυρήνες των άλλων δύο αναδυόμενων κομμάτων, του αγγλικού και του γαλλικού. Αυτά εξάλλου ενστερνίστηκαν τη συνταγματική ιδέα κατά τον αντιπολιτευτικό τους αγώνα εναντίον του Καποδίστρια και της αυταρχικής του διακυβέρνησης, που είχε άλλωστε αποξενώσει προς όφελος των δύο συνταγματικών κομμάτων μεγάλο μέρος της τάξης των προεστών.

Τα κόμματα και η απολυταρχία

Το απολυταρχικό καθεστώς της πρώτης δεκαετίας του Όθωνα όχι μόνο δεν σήμανε το τέλος για τα πολιτικά κόμματα αλλά έθεσε νέους όρους για τη διεκδίκηση πολιτικού ρόλου στη νομή της κρατικής εξουσίας, εξουσίας η οποία είχε πλέον αποκτήσει μόνιμο και κανονικό χαρακτήρα. Οι ίδιοι οι αντιβασιλείς δεν άργησαν να εμπλακούν στους κομματικούς ανταγωνισμούς και τους όρους τους. Ο Armandsparg, για παράδειγμα, συντάχθηκε με την αγγλική επιρροή και ο Maurer με τη γαλλική.

Η δομή των κομμάτων ήταν εξαιρετικά ρευστή στη βάση τους, ενώ την κορυφή αποτελούσαν μία ή δύο αρχηγικές φυσιογνωμίες, μικρός αριθμός πολιτικών στελεχών με το άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον, ο πρέσβευτής της ενδιαφερόμενης μεγάλης δύναμης, ο οποίος ασκούσε φιλική υπέρ του κόμματος πίεση στο βασιλικό περιβάλλον ή πίεση προκειμένου να προχωρήσει η παραχώρηση του δικού της μεριδίου του εγγυημένου δανείου του 1833, καθώς και η εφημερίδα, όργανο του κόμματος. Έτσι τόσο οι τρεις πρεσβευτές όσο και ο τύπος αποτέλεσαν οργανικά συστατικά της δομής του κομματικού συστήματος κατά την περίοδο της απολυταρχίας του Όθωνα. Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη ήταν εκφραστής του αγγλικού κόμματος, ο *Σωτήρ* του Νικολάου Σκούφου εξέφραζε τις απόψεις του γαλλικού κόμματος ενώ ο *Χρόνος* (και στη συνέχεια ο *Αιών*) του Ιωάννη Φιλήμονος εκείνες του ρωσικού, στην προσπάθειά τους να καθοδηγήσουν την πρωτοεμφανιζόμενη στο περιορισμένο, αστικό και εγγράμματο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας *κοινή γνώμη*.

Η διασύνδεση των πολιτικών ηγεσιών και του στενού στρώματος των κομματικών στελεχών με την ευρύτερη κοινωνική βάση έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις ανάμεσα στους ιστορικούς και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες. Ο τρόπος της δικτύωσης αυτής έχει συσχετιστεί με τις πελατειακές σχέσεις, ή αλλιώς με τις σχέσεις πελάτη-προστάτη. Αυτό που συζητείται δεν είναι η ύπαρξη αυτών των σχέσεων αλλά η θέση τους στην ερμηνεία των ιδιαίτερων κοινωνικών δομών, αν δηλαδή τις επικαθορίζουν ή αν αποτελούν προϊόν των κοινωνικών ανισοτήτων. Πρόκειται για σχέσεις μεταξύ άνισων μεν υποκειμένων, ιεραρχικές, κάθετες αλλά και αμοιβαίες. Το περιεχόμενο των ανταλλαγών που συνιστούν τις αμοιβαίες αυτές σχέσεις μπορεί να είναι οικονομικό, για παράδειγμα σε μια πυραμίδα δανεισμού, όπως έχει περιγράψει ο Γ.Β. Δερτιλής στο έργο του *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830–1920*. Μπορεί να είναι συνολικότερο, για παράδειγμα παροχή προστασίας, όπως έχει περιγράψει ο βρετανός ανθρωπολόγος John K. Campbell στο κλασικό του έργο *Honour, Family and Patronage* (Oxford, 1964). Η ανάπτυξη των ελληνικών κομμάτων για τη διεκδίκηση και νομή της εξουσίας δεν δημιούργησε από το μηδέν αλλά κτοικοδομήθηκε πάνω σε υπάρχουσες ιεραρχικές σχέσεις και περιέλαβε τα πελατειακά δίκτυα, μέσα από τα οποία ο ψηφοφόρος στη βάση της πυραμίδας της ανισότητας αντάλλαξε το νεοαποκτημένο του αγαθό, την ψήφο του, για την κάλυψη κάθε είδους αναγκών της οικογένειάς του: από την προστασία από τη δικαστική δίωξη ως την εξασφάλιση θέσης στο δημόσιο. Οι ανταλλαγές έφταναν ιεραρχικά ως την κορυφή της πυραμίδας στο κεντρικό πολιτικό σύστημα στην πρωτεύουσα. Καθώς όμως στηρίζονταν σε ένα σύστημα πλειοδοσίας, μια από τις ιδιότητες των πελατειακών δικτύων ήταν ο εύθραυστος και προσωρινός τους χαρακτήρας.

Η πολιτική του Όθωνα να στελεχώνει τις δημόσιες υπηρεσίες και το στρατό κατά κύριο λόγο με ξένους, η άρνησή του να παραχωρήσει σύνταγμα ακόμη και μετά την ενηλικίωσή του την 1 Ιουνίου 1835 (νη), η πρακτική του να απομακρύνει τους ηγέτες των κομμάτων από τη χώρα εξορίζοντάς τους ως πρεσβευτές σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες¹ και αποκεφαλίζοντας έτσι τα πολιτικά κόμματα τροφοδοτούσαν τη δυσφορία του συνόλου σχεδόν της πολιτικής τάξης. Ήδη από τους πρώτους μήνες της βασιλείας του Όθωνα άρχιζε να εκδηλώνεται συχνά λαϊκή δυσαρέσκεια με εξεγέρσεις χωρικών στην Πελοπόννησο, τη Μάνη, την Ακαρνανία και την Ύδρα ως συνέπεια αντιδράσεων στην εκκλησιαστική, φορολογική και στρατολογική πολιτική της αντιβασιλείας.

Η προσπάθεια του ηγέτη του αγγλικού κόμματος Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ο οποίος δέχθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση τον Φεβρουάριο 1841 με σκοπό να περιορίσει την απολυταρχία του Όθωνα, κατέληξε σε αποτυχία μετά από λίγους μήνες εξαιτίας υπονόμησης της θέσης του από τον βασιλιά. Ο Μαυροκορδάτος ζήτησε να καταργηθεί το ανακτοβούλιο, δηλαδή το άτυπο αυλικό όργανο που συμβούλευε τον Όθωνα στην άσκηση των καθηκόντων του, να έχει ο πρωθυπουργός την ευθύνη της κυβέρνησης και να αναλάβει υπουργός στρατιωτικών Έλληνας και όχι Βαυαρός αξιωματικός.²

Η αποτυχία του εγχειρήματος του Μαυροκορδάτου ενίσχυσε την προοπτική των συνταγματικών και επέσπευσε τη συνταγματική εξέγερση του Σεπτεμβρίου

1. Το 1834 έστειλε τον Σπυρίδωνα Τρικούπη στο Λονδίνο και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στο Μόναχο και το 1835 τον Ιωάννη Κωλέττη στο Παρίσι και τον Ανδρέα Μεταξά στη Μαδρίτη.

2. Όντως, τον von Schamltz διαδέχθηκε στη θέση του υπουργού στρατιωτικών ο Ανδρέας Μεταξάς.

1843. Η εξέγερση συνέπεσε με την επιδείνωση της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας, η οποία υποχρεώθηκε να κηρύξει πτώχευση τον Ιανουάριο του 1843, να χάσει την υποστήριξη και των τριών μεγάλων δυνάμεων, να επιβάλει μείωση στους μισθούς των υπαλλήλων και περιορισμούς στο στρατό και αλλού και να έρθει σε συνεννόηση με τους ξένους πιστωτές. Οι συνεννοήσεις αυτές κατέληξαν σε συμφωνία στο Λονδίνο στις 5 Ιουλίου 1843 για διακανονισμό του χρέους και έλεγχο των δημόσιων εσόδων από τους δανειστές, εξέλιξη που η κοινή γνώμη και οι πολιτικές ηγεσίες χρέωσαν στον εγκαταλειμένο από τις δυνάμεις Όθωνα. Μέσα στο κλίμα γενικευμένης δυσαρέσκειας το σύνταγμα φαινόταν να υπόσχεται λύση στο αδιέξοδο.

Η συνταγματική μοναρχία

Η εξέγερση της στρατιωτικής φρουράς της Αθήνας στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 υπό τον Δημήτριο Καλλέργη υποχρέωσε τον Όθωνα να δεχθεί να παραχωρήσει σύνταγμα. Η συντακτική εθνοσυνέλευση συγκλήθηκε στην Αθήνα από το Συμβούλιο της Επικρατείας, ένα συμβουλευτικό όργανο που είχε δημιουργήσει ο Όθων κατά την ενηλικίωσή του το 1835, ενώ οι ξένοι απομακρύνθηκαν από τις δημόσιες θέσεις. Η διακυβέρνηση της χώρας περιήλθε στα χέρια των αρχηγών των τριών κομμάτων, οι οποίοι συνεργάζονταν με τους πρέσβεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας για να κατευθύνουν παράλληλα το συντακτικό έργο της εθνοσυνέλευσης. Το σύνταγμα εγκρίθηκε στις 18 Μαρτίου 1844.

Το σύνταγμα του 1844 δεν συνέχιζε την παράδοση των συνταγμάτων της επαναστατικής περιόδου, καθώς είχε ως πρότυπό του όχι τα δημοκρατικά συντάγματα της γαλλικής επανάστασης ή των Ηνωμένων Πολιτειών αλλά το μοναρχικό σύνταγμα της Γαλλίας του 1830 και το σύνταγμα του Βελγίου του 1831. Αποτελούσε παραχώρηση εκ μέρους του θρόνου προς το έθνος, δηλαδή σύνταγμα συνάλλαγμα, και εγκαθίδρυε καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας. Σύμφωνα με την

μοναρχική αρχή η κυριαρχία απόκειται στον μονάρχη, στον οποίο ανήκαν η νομοθετική, η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία. Άλλωστε ο ίδιος ο Όθων ασκούσε ενεργό παρέμβαση στη συντακτική διαδικασία.

Τα πρώτα δύο άρθρα του συντάγματος ρύθμιζαν τη θέση της εκκλησίας στο πλαίσιο της πολιτείας. Επίσημη θρησκεία θα ήταν το ανατολικό ορθόδοξο δόγμα με ανοχή για κάθε άλλη θρησκεία. Αρχηγός της ορθόδοξης εκκλησίας της Ελλάδος δεν θα ήταν πλέον ο βασιλιάς αλλά ο "Κύριος ημών Ιησούς Χριστός:"

Οι Έλληνες πολίτες, ίσοι ενώπιον του νόμου, ήσαν οι μόνοι που δικαούντο να καταλάβουν δημόσιες θέσεις σύμφωνα με το τρίτο άρθρο. Η συζήτηση επομένως για το ποιοί θα είχαν δικαίωμα στην ελληνική υπηκοότητα έθιγε ένα από τα οξύτερα ζητήματα της εποχής, εκείνο της διαμάχης ανάμεσα στους αυτόχθονες, δηλαδή όσους είχαν γεννηθεί μέσα στα γεωγραφικά όρια της ελληνικής επικράτειας, και στους ετερόχθονες, που είχαν έρθει στη χώρα από περιοχές εκτός του βασιλείου. Το ζήτημα συνδεόταν με το δικαίωμα κατάληψης δημόσιων θέσεων, για τις οποίες οι κατά κανόνα καλύτερα εκπαιδευμένοι ετερόχθονες ήσαν περισσότερο κατάλληλοι και απέκλειαν τους αυτόχθονες από αυτές. Στο πλαίσιο μάλιστα αυτής της συζήτησης ο Ιωάννης Κωλέττης, αρχηγός του γαλλικού κόμματος και ετερόχθων ο ίδιος, αναφέρθηκε στην ενότητα του ελληνικού έθνους, "της μεγάλης ταύτης ιδέας." Η φράση αυτή στη συνέχεια αυτονομήθηκε από το αρχικό πολιτικό πλαίσιο στο οποίο είχε διατυπωθεί και απέκτησε ένα ευρύ ιδεολογικό φορτίο, τον Μεγαλοϊδεατισμό, που κάλυπτε το σύνολο των ελληνικών αλυτρωτικών προγραμμάτων, δηλαδή της ενσωμάτωσης στο ελληνικό βασίλειο ενός νοητού συνόλου ελληνικών πληθυσμών. Μετά από μια σημαντική εννοιολογική μετατόπιση λοιπόν η Μεγάλη Ιδέα κατέστη το κεντρικό αφήγημα του ελληνικού εθνικισμού.

Τελικά, στη διαμάχη αυτοχθόνων και ετεροχθόνων η εθνοσυνέλευση έδωσε συμβιβαστική λύση, που δεν περιλήφθηκε μεν σε άρθρο του συντάγματος αλλά

διατυπώθηκε σε ψήφισμα. Σύμφωνα με αυτό δικαίωμα πολιτογράφησης είχαν άμεσα όσοι είχαν εγκατασταθεί στη χώρα πριν από το 1827. Μέσα σε 2 χρόνια μπορούσαν να πολιτογραφηθούν όσοι είχαν εγκατασταθεί στη χώρα πριν από το 1833, μέσα σε 3 χρόνια όσοι είχαν εγκατασταθεί στη χώρα έως το 1837 και μέσα σε τέσσερα χρόνια όσοι είχαν εγκατασταθεί στη χώρα ανάμεσα στο 1837 και το 1843.

Το σύνταγμα του 1844 προέβλεπε δύο νομοθετικά σώματα: την βουλή και την γερουσία. Η βουλή εκλεγόταν για τρία χρόνια, περιλάμβανε τουλάχιστον ογδόντα βουλευτές, οι οποίοι έπρεπε να είναι τουλάχιστον 30 ετών. Η γερουσία αποτελείτο από πολίτες που είχαν θητεύσει σε υψηλά αξιώματα της πολιτείας, ήσαν τουλάχιστον 40 ετών και διορίζονταν από τον βασιλιά με ισόβια θητεία. Ο αριθμός των γερουσιαστών θα ήταν τουλάχιστον εικοσιεπτά. Για να εγκριθεί ένας νόμος έπρεπε να υπερψηφιστεί τόσο από τη βουλή όσο και από τη γερουσία και, επιπλέον, να τον εγκρίνει και ο βασιλιάς, ο οποίος ασκούσε και νομοθετική εξουσία. Ασκούσε επίσης την εκτελεστική και τη δικαστική εξουσία (άρθρο 86).

Ανεξάρτητα από τα συντηρητικά χαρακτηριστικά του, το σύνταγμα περιείχε ρυθμίσεις που κατοχύρωναν ορισμένες ατομικές ελευθερίες, όπως την ελευθερία του τύπου, την αρχή της νομιμότητας, το άσυλο της κατοικίας και το απαραβίαστο των επιστολών, την απαγόρευση της δουλείας και των βασανιστηρίων και την προστασία της περιουσίας, την οποία ουδείς μπορούσε να στερηθεί "ειμή δια δημόσιον ανάγκην προσηκόντως αποδεδειγμένην" και μετά από καταβολή αποζημίωσης (άρθρο 12). Επίσης το σύνταγμα όριζε ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση θα διενεργείτο με δαπάνη του κράτους, ενώ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση το κράτος θα συνέδραμε τους δήμους, οι οποίοι είχαν την πρωταρχική υποχρέωση και ευθύνη, αν αυτό ήταν απαραίτητο (άρθρο 11).

Μια από τις ελλείψεις του συντάγματος του 1844 ήταν ότι δεν περιείχε ρυθμίσεις για ενδεχόμενη αναθεώρησή του.

Χωρίς να ορίζει ρητά την καθολική ψηφοφορία, ο εκλογικός νόμος της 18 Μαρτίου 1844 προέβλεπε ευρύτατο δικαίωμα ψήφου σε όλους τους άνδρες Έλληνες πολίτες άνω των 25 ετών, που είχαν περιουσία ή ασκούσαν επάγγελμα. Επρόκειτο επομένως για έναν από τους πιο προοδευτικούς εκλογικούς νόμους της εποχής του ως προς το εύρος της εκλογικής συμμετοχής. Η ψηφοφορία ήταν άμεση με ψηφοδέλτιο, στο οποίο ο ψηφοφόρος έπρεπε να αναγράψει τα ονόματα των υποψηφίων της επιλογής του. Με δεδομένο το υψηλό επίπεδο αναλφαβητισμού, που κυμαινόταν γύρω στο 80%, η διαδικασία δεν εξασφάλιζε τη μυστικότητα της ψήφου, επομένως ούτε το αδιάβλητο της διαδικασίας. Οι εκλογές διαρκούσαν επί οκτώ ημέρες και δεν διεξάγονταν ταυτόχρονα σε όλη την επικράτεια, γεγονός που επέτρεπε στις κυβερνήσεις να επεμβαίνουν με το στρατό για να διαμορφώνουν τα εκλογικά αποτελέσματα. Έτσι, στην πράξη η εφαρμογή του συντάγματος του 1844 συνοδεύτηκε από μεγάλο βαθμό αυθαιρεσίας και παρανομιών.

Στις εκλογές που ακολούθησαν, το καλοκαίρι 1844, το κόμμα του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου έχασε υπέρ του Ιωάννη Κωλέττη, αρχηγού του γαλλικού κόμματος, που κατόρθωσε να παραμείνει στην εξουσία για τρία χρόνια, από τον Αύγουστο 1844 έως το θάνατό του το Σεπτέμβριο 1847. Η μοναδική αυτή κυβερνητική σταθερότητα οφειλόταν στη συνεργασία του Κωλέττη με τον Όθωνα και στην ικανότητα του πρωθυπουργού να χειραγωγεί τη βουλή και τη γερουσία με κάθε μέσο στο όνομα της παραμονής του στην εξουσία. Ο Νικόλαος Δραγούμης στο απομνημόνευμά του *Ιστορικά Αναμνήσεις* κατήγγειλε αφ'ενός την αμάθεια του Κωλέττη, αφ'ετέρου το συγκεντρωτισμό και τις κατασταλτικές μεθόδους που εφάρμοσε ήδη από την έναρξη της συνταγματικής περιόδου στη χώρα:

Ησπάζετο δε ιδιαζόντως το πολιτικόν εκείνο σύστημα, ούτινος και ο βασιλεύς Όθων ην οπαδός, το καλούμενον της *συγκεντρώσεως*. Αλλ' ο μιν βασιλεύς

έρρεπε φύσει προς αυτό, ως και πάντες οι ηγεμόνες ... Ο Κωλέττης όμως, τελειοποιήσας αυτό, και τον Όθωνα ενεθάρρυνεν εις αυστηροτέραν εφαρμογήν και αυτός εφήρμοσεν απηνέστερον... Η καταστολή της ελευθερίας των δημοτικών αρχών, η καταδίωξις του τύπου, η επέμβασις εις τας εκλογάς, τας τε βουλευτικάς και τας των δήμων, η αποβολή πάντων και των οπωσούν ανεξάρτητον εχόντων το φρόνημα δημοσίων λειτουργών... (2: 107-108)

Οι μεταγενέστεροι πρωθυπουργοί, όπως ο Κίτσος Τζαβέλλας, ο Γεώργιος Κουντουριώτης, ο Κωνσταντίνος Κανάρης και ο Αντώνιος Κριεζής, όλοι πρωταγωνιστές της ελληνικής Επανάστασης, στερούνταν την πολιτική και χειριστική ικανότητα του Κωλέττη. Όφειλαν την ανάδειξή τους αποκλειστικά στη βασιλική εύνοια, συνέπραξαν με το θρόνο στις παραβιάσεις του συντάγματος και ηγήθηκαν αδύναμων υπουργικών συμβουλίων.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα δοκιμάστηκε κατά την επόμενη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος. Όπως ήδη αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 5, παραπάνω, η κυβέρνηση του Αντώνιου Κριεζή τέθηκε μπροστά στο κλασικό δίλημμα που αντιμετώπιζε η ελληνική πολιτεία σε κάθε ανατολική κρίση. Η επιλογή να ενθαρύνει τις εξεγέρσεις στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξασφάλισε μεν δημοτικότητα στον Όθωνα αλλά έφερε τους Γάλλους και τους Βρετανούς στον Πειραιά και την Αθήνα για να επιβάλουν την φιλική προς τις δυτικές δυνάμεις κυβέρνηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, που επονομάστηκε "υπουργείο κατοχής", τον Μάιο 1854. Η εμπλοκή της εσωτερικής πολιτικής με τη διεθνή είχε εκτεταμένες συνέπειες για τη χώρα, οι οποίες ήδη αναφέρθηκαν. Σε σχέση με το ίδιο το κομματικό σύστημα σηματοδότησε την απαξίωση των ξενικών κομμάτων. Η απαξίωση αυτή συνέπεσε άλλωστε και με τη φυσική γήρανση των ηγετικών τους στελεχών και τη σταδιακή αποδρομή της γενιάς, που είχε φέρει σε πέρας την

ελληνική Επανάσταση, από το πολιτικό προσκήνιο υπέρ μιας νεότερης πολιτικής γενεάς με ριζικά διαφορετικές εμπειρίες, πολιτικές προσδοκίες και ευρωπαϊκά πρότυπα, που ριζοσπαστικοποιήθηκε μέσα στις αυθαιρεσίες του Οθωνικού καθεστώτος.³

Η νέα πολιτική γενιά σε σημαντικό της ποσοστό αποτελείτο από απόφοιτους του Πανεπιστημίου και εμπνεόταν από τις φιλελεύθερες ιδέες που συμμεριζόταν με τους Ιόνιους ριζοσπάστες, τους Ιταλούς εθνικιστές και τους ομοϊδεάτες τους νέους της Κωνσταντινούπολης της εποχής των μεταρρυθμίσεων, ανάμεσα στους οποίους έβρισκε έδαφος η ελληνική εθνική ιδέα. Ο Όθων από την πλευρά του επέλεξε να ενισχύσει το λαϊκό του έρεισμα με μια πολιτική ενθάρρυνσης αλυτρωτικών κινημάτων στη Βαλκανική χερσόνησο, επιλογή που τον εξέθεσε σε ακόμη μεγαλύτερη αποξένωση από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Όταν εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις σε όλη την Ελλάδα, ιδίως στην Πάτρα, την Ακαρνανία, το Μεσολόγγι, την Κόρινθο και, τέλος, στην Αθήνα τον Οκτώβριο 1862 υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει το θρόνο και τη χώρα.

Η βασιλευόμενη δημοκρατία

Οι πολιτικοί ηγέτες που πραγματοποίησαν την έξωση του Όθωνα την 10 Οκτωβρίου 1862, Δημήτριος Βούλγαρης (1802-1877) Επαμεινώνδας Δεληγεώργης (1829-1879) Μπενιζέλος Ρούφος (1795-1868), Θρασύβουλος Ζαΐμης (1825-1880) και Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (1815-1883), επεδίωκαν την αλλαγή δυναστείας και όχι την κατάργηση της βασιλείας. Προχώρησαν άμεσα στη σύγκληση εθνοσυνέλευσης για τη σύνταξη νέου συντάγματος και επιλογή βασιλιά,

3. Ο Κωλέπτης είχε ήδη πεθάνει από το 1847, ο Μαυροκορδάτος το 1855 ήταν 64 ετών και πέθανε δέκα χρόνια αργότερα και ο Ανδρέας Μεταξάς (1790-1860), από τους ηγέτες του ρωσικού κομματος, ήταν κατά ένα χρόνο μεγαλύτερός του.

νομιμοποιούμενοι από την επαναστατική αρχή. Σε όλο δε το διάστημα έως την άφιξη του βασιλιά Γεώργιου, δευτερότοκου γιου του διαδόχου του θρόνου της Δανίας -και επιλογή των τριών μεγάλων δυνάμεων⁴- στις 18/30 Οκτωβρίου 1863, ρυθμιστής του πολιτεύματος, ανώτατη αρχή που διορίζε τις κυβερνήσεις αλλά και όργανο λήψης πολιτικών αποφάσεων ήταν η ίδια η εθνοσυνέλευση, δηλαδή η ίδια η ελληνική πολιτική τάξη στο σύνολό της. Μέσα όμως στην πλήρη απελευθέρωση των παραταξιακών ανταγωνισμών η χώρα βρέθηκε στο χείλος της οικονομικής κατάρρευσης και, ορισμένες φορές, του εμφυλίου και της αναρχίας με ένοπλους ληστές από την ύπαιθρο να έχουν φτάσει στο κέντρο της πρωτεύουσας (Ιούνιος 1863).

Η εμπειρία των αυθαιρεσιών του Έθωνα οδήγησε τα μέλη της εθνοσυνέλευσης να μη δεχθούν την ανάμειξη του νέου βασιλιά στη συντακτική διαδικασία. Το σύνταγμα υπερψηφίστηκε στις 17/29 Οκτωβρίου 1864, και ήταν ένα από τα πιο φιλελεύθερα της εποχής του, τάση στην οποία συνέβαλαν σημαντικά οι 84 πληρεξούσιοι από τα Ιόνια νησιά που εισήλθαν στην εθνοσυνέλευση, όταν αυτά ενσωματώθηκαν στο ελληνικό βασίλειο στις 21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1864.

Το σύνταγμα του 1864 εγκαθίδρυε το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Η επίδρασή του στην ελληνική πολιτεία υπήρξε ιδιαίτερα μακροχρόνια καθώς αποτέλεσε τη βάση του αναθεωρημένου συντάγματος του 1911 καθώς και του συντάγματος του 1952.⁵ Το άρθρο 21, το οποίο όριζε ότι "άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ'όν τρόπον ορίζει το σύνταγμα", κατοχύρωνε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όπως άλλωστε είχε συμβεί και με το

4. Συμφωνήθηκε στη συνθήκη του Λονδίνου της 1/13 Ιουλίου 1863 μεταξύ Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας και της Δανίας.

5. Το σύνταγμα του 1927 εγκαθίδρυε το αβασίλευτο πολίτευμα της δημοκρατίας.

σύνταγμα του 1827 στο αντίστοιχο άρθρο 5. Προέβλεπε ένα νομοθετικό σώμα, τη βουλή, που εκλεγόταν κάθε τέσσερα χρόνια και αποτελείτο από τουλάχιστον 150 βουλευτές, ηλικίας άνω των 30 ετών. Το σύνταγμα όριζε ρητά ότι οι βουλευτικές (άρθρο 66), αλλά και οι δημοτικές εκλογές (άρθρο 105) θα γίνονταν με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία όχι με ψηφοδέλτια αλλά με σφαιρίδια, και τούτο για τις ανάγκες του μεγάλου ποσοστού των αναλφάβητων εκλογέων σύμφωνα με την πρόταση των πληρεξουσίων από τα Ιόνια νησιά.⁶

Προσέθετε επίσης νέες κατοχυρώσεις των ατομικών ελευθεριών όπως τις ελευθερίες του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι.

Σημαντική καινοτομία αποτελούσε η πρόβλεψη για τη δυνατότητα αναθεώρησης του συντάγματος. Αυτή μπορούσε να γίνει για τα μη θεμελιώδη άρθρα του και με διαδικασία διπλής έγκρισης σε δύο συνεχόμενες βουλευτικές περιόδους από τα τρία τέταρτα των βουλευτών. Η ίδια η αναθεώρηση θα πραγματοποιείτο από τρίτη, ειδική και διπλάσιας σύνθεσης βουλή (άρθρο 107).⁷ Ούτως ή άλλως αναθεώρηση του συντάγματος δεν μπορούσε να γίνει πριν από την πάροδο δέκα ετών από τη δημοσίευσή του, δηλαδή μόνο μετά το 1874. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι το έτος εκείνο ξεκίνησε σχετική συζήτηση, η οποία οδήγησε σε συνταγματική κρίση, που λύθηκε χωρίς συνταγματική αναθεώρηση αλλά με τη διατύπωση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875.⁸

6. Ο θεσμός της καθολικής ψηφοφορίας επρόκειτο να κατοχυρωθεί οριστικά με τον εκλογικό νόμο του 1877. Το γεγονός ότι το εκλογικό δικαίωμα περιοριζόταν μόνο στους άνδρες δεν δηλωνόταν ρητά ως αυτονόητο!

7. Η αναθεώρηση του συντάγματος το 1911 δεν ακολούθησε την πολύπλοκη αυτή διαδικασία με κοινή συμφωνία των πολιτικών αρχηγών.

8. Βλ. παρακάτω.

Η εγγραφή της ψηφοφορίας με σφαιρίδιο στο κείμενο του συντάγματος, που διατηρήθηκε έως την αναθεώρηση του 1911, είχε μακροχρόνιες και απρόβλεπτες συνέπειες για το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Καθόριζε τις υλικές λεπτομέρειες της ψηφοφορίας με τρόπο που επέβαλλε σε κάθε ψηφοφόρο να δίνει χωριστή ψήφο-σφαιρίδιο σε κάθε υποψήφιο, επομένως να έχει τη δυνατότητα να υπερψηφίζει ή να καταψηφίζει όλους τους υποψήφιους ή οποιοδήποτε συνδυασμό τους ανεξάρτητα από τον κομματικό προσανατολισμό κάθε υποψήφιου βουλευτή. Συχνά άλλωστε οι υποψήφιοι δεν καθιστούσαν γνωστή την κομματική τους προτίμηση παρά μόνο εκ των υστέρων, μέσα στη βουλή. Έτσι η εκλογική διαδικασία αποκτούσε ένα χαοτικό χαρακτήρα, στον οποίο προσέκρουαν οι προσπάθειες των κομματικών ηγεσιών να εξορθολογήσουν την ελληνική πολιτική ζωή και να αναπτύξουν κομματικές δομές και εθνικής εμβέλειας κόμματα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 όμως το κομματικό σύστημα προσέλαβε δικομματικό χαρακτήρα, ενώ το ίδιο το εκλογικό σώμα άρχισε σταδιακά να ψηφίζει μαζικότερα ανταποκρινόμενο σε εθνικής σημασίας διλήμματα. Με άλλα λόγια, όλο και περισσότερο οι εκλογείς έκριναν ότι τους αφορούσαν οι κεντρικές πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονταν στην Αθήνα, για παράδειγμα για τα δάνεια και τους φόρους, για επιλογές εθνικής πολιτικής κλπ. Κάτω από τις νέες κοινωνικές συνθήκες οι επιλογές των ψηφοφόρων στην κάλπη συχνά είχαν ως αποτέλεσμα την υπερψήφιση μιας μερίδας και τον ολικό αποκλεισμό της άλλης στις εκλογικές περιφέρειες. Έτσι ουσιαστικά το σφαιρίδιο κατέληξε να προκαλέσει την εξέλιξη του εκλογικού συστήματος σε πλειοψηφικό σύστημα. Κάτω από αυτό το πρίσμα μπορεί κανείς να δει τον αποκλεισμό από τη βουλή του Χαρίλαου Τρικούπη στις εκλογές του 1895 ως συνέπεια ενός πλειοψηφικού

εκλογικού συστήματος, που δεν λάμβανε μέριμνα για την αναλογική εκπροσώπηση της μειοψηφίας.⁹

Μετά την ψήφιση του συντάγματος οι νέοι πολιτικοί αρχηγοί, συγκεκριμένα ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Θρασύβουλος Ζαΐμης, ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και ο Δημήτριος Βούλγαρης, αναδείχθηκαν στη θέση του πρωθυπουργού σε διαδοχικές αλλά βραχύβιες κυβερνήσεις διάρκειας λίγων μόνο μηνών, που αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν την απαιτούμενη κυβερνητική σταθερότητα. Το σύστημα όμως οδηγήθηκε σε κρίση και πάλι εξ αιτίας της νέας ανατολικής κρίσης και της Κρητικής επανάστασης.

Όπως θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο, η Κρητική επανάσταση των ετών 1866-1869 έθεσε την ελληνική πολιτεία και πάλι μπροστά στο δίλημμα της ενίσχυσης και της συμμετοχής ή της αναμονής και της αποχής. Η βουλή διαιρέθηκε γύρω από αυτό το δίλημμα σε μια διπολική, δικομματική, διάταξη με τον ρωσόφιλο πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, υποστηρικτή της Κρητικής επανάστασης, να διαθέτει τη σαφή πλειοψηφία στη βουλή. Ωστόσο, το Δεκέμβριο 1867 υποχρεώθηκε σε παραίτηση, σύμφωνα με την επιθυμία του βασιλιά Γεώργιου και της αγγλόφιλης πολιτικής, με την οποία συμμορφωνόταν ο βασιλιάς, να αποφευχθεί ο κίνδυνος πολεμικής ανάφλεξης στην ανατολική Μεσόγειο. Τη διαφωνία αυτή ακολούθησε μακρά περίοδος πολιτικής αστάθειας, παραβιάσεων του συντάγματος, στήριξης από το θρόνο κυβερνήσεων μειοψηφίας με αλληπάλληλες νόθες εκλογές προκειμένου να διατηρηθεί εκτός εξουσίας ο Κουμουνδούρος.

Οι πολιτικές αυτές εξελίξεις συνέπιπταν με μια περίοδο εσωτερικής οικονομικής προόδου, σχετικού εκχρηματισμού της οικονομίας, εισόδου στη χώρα

9. Μετά την εκλογική του αποτυχία το 1895 ο Χαρίλαος εγκατέλειψε την πολιτική και τη χώρα και πέθανε αυτοεξόριστος στις Κάννες ένα χρόνο αργότερα.

κεφαλαίων ομογενών κεφαλαιούχων και ανάπτυξης ενός αιτήματος εκσυγχρονισμού της χώρας. Το αίτημα αυτό προσέκρουε όμως στη μεγάλη πολιτική αστάθεια. Εν όψει της δυνατότητας να τεθεί πλέον το ζήτημα της συνταγματικής αναθεώρησης το 1874, ξεκίνησε η σχετική δημόσια συζήτηση με τους συντηρητικούς πολιτικούς να υποστηρίζουν την ανάγκη, για παράδειγμα, της επαναφοράς του θεσμού της γερουσίας, και με τους προοδευτικούς να επιδιώκουν τον παραπέρα περιορισμό των δικαιωμάτων του θρόνου. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης ο Χαρίλαος Τρικούπης δημοσίευσε το άρθρο του "Τίς πταίει", καταγγελία κατά των αυθαιρεσιών του βασιλιά Γεώργιου για την οποία φυλακίστηκε για λίγες ημέρες.

Μπροστά στον κίνδυνο να βρεθεί μπροστά σε στρατιωτική στάση, ο Γεώργιος είχε την ευελιξία να καλέσει τον Απρίλιο 1875 στην πρωθυπουργία τον πιο ριζοσπαστικό του επικριτή, τον Χαρίλαο Τρικούπη, με εντολή να διεξαγάγει τίμιες εκλογές τον Ιούλιο. Τον Αύγουστο, με την έναρξη της βουλευτικής περιόδου ο Γεώργιος εκφώνησε βασιλικό λόγο, γραμμένο από τον Τρικούπη, με τον οποίο ο βασιλιάς δεσμευόταν να καλεί στην πρωθυπουργία τον πολιτικό ηγέτη που θα διέθετε τη "δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της βουλής." Η αρχή της δεδηλωμένης δεν ενσωματώθηκε σε κείμενο του συντάγματος παρά μόνο από το σύνταγμα του 1927 και εξής. Αποτέλεσε όμως πολιτική δέσμευση, που παραβιάστηκε λίγες μόνο φορές σε ομαλές περιόδους και θεωρείται ότι εγκαινίασε τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Ελλάδα.¹⁰

10. Παραβίαση της αρχής της δεδηλωμένης από το θρόνο σημειώθηκε το 1892, όταν ο Γεώργιος υποχρέωσε σε παραίτηση το Θεόδωρο Δηλιγιάννη, και το 1915, όταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος απομάκρυνε τον Ελευθέριο Βενιζέλο και πυροδότησε την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.

Η λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος

Η λύση της αρχής της δεδηλωμένης, που έδωσε το 1875 ο Χαρίλαος Τρικούπης στην ελληνική συνταγματική κρίση χωρίς να προσφύγει η χώρα στην πολιτική αναμέτρηση μιας εθνοσυνέλευσης, συνέβαλε σύντομα στην εξομάλυνση της πολιτικής ζωής και στην προοπτική σταθερότητας, την οποία επιζητούσε σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας. Οι ίδιοι οι ηγέτες των κομμάτων συνυπέγραψαν πρωτόκολλο, με το οποίο δεσμεύονταν, ανεξάρτητα από το πρόσωπο του πρωθυπουργού, να μην προκαλέσουν διάλυση της βουλής και εκλογές πριν από την εκπνοή της τετραετούς της θητείας.¹¹ Άλλωστε, σύμφωνα με την αρχή της δεδηλωμένης, ο βασιλιάς διόρισε πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο στις 15/27 Οκτωβρίου 1875.

Νέα κρίση του πολιτικού συστήματος επισκέφτηκε τη χώρα κατά την επόμενη κρίση του Ανατολικού ζητήματος (1875-1878), που πυροδοτήθηκε από αγροτικές εξέρσεις στην Ερζεγοβίνη το καλοκαίρι του 1875, οδήγησε σε σύγκρουση ανάμεσα στη Σερβία και την Πύλη και εξελίχθηκε σε πόλεμο της Ρωσίας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹² Ο πόλεμος αυτός, πέρα από το γεγονός ότι συνετέλεσε ώστε να χαραχθούν νέα σύνορα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, είχε καταλυτικές συνέπειες και στο ελληνικό πολιτικό σύστημα θέτοντάς το σε τροχιά προς τον δικομματισμό.

Τα τέσσερα κόμματα της βουλής (των Κουμουνδούρου, Ζαΐμη, Δεληγεώργη και Τρικούπη) απέτυχαν να δώσουν σταθερή κυβέρνηση ενώπιον της ανατολικής κρίσης καθώς άλλοι υποστήριζαν την ενθάρρυνση επιθετικής πολιτικής και άλλα όχι. Μπροστά στο φάσμα της ακυβερνησίας οι πολιτικοί ηγέτες συμφώνησαν στο σχηματισμό Οικουμενικής κυβέρνησης, στην οποία συμμετείχαν όλοι με συμβολικό

11. Η συμφωνία τηρήθηκε καθώς οι επόμενες εκλογές έγιναν το 1879.

12. Βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

πρωθυπουργό τον ήρωα της Ελληνικής επανάστασης, Κωνσταντίνο Κανάρη (26 Μαΐου/7 Ιουνίου 1877). Έτσι απέφυγαν την ακυβερνησία με τίμημα όμως την πολιτική αδράνεια. Το τέλος του ρωσοτουρκικού πολέμου με τη νίκη των ρωσικών όπλων και η υπογραφή της ανακωχής τον Ιανουάριο 1878 σήμανε τη διάλυση της Οικουμενικής, την πολιτική απαξίωση των υποστηρικτών της ειρηνόφιλης πολιτικής Δεληγεώργη και Ζαΐμη¹³ και τη σταδιακή αναδιάταξη των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων γύρω από σαφέστερα πολιτικά διλήμματα από ότι στο παρελθόν.

Ο δικομματισμός

Στις εκλογές του 1879 η αναμέτρηση ανάμεσα στην παλαιά πολιτική φρουρά, που εκπροσωπούσε ο Κουμουνδούρος, και τη νεότερη, που εξέφρασε ο Τρικούπης, έγινε σαφέστερη. Μετά από μια σύντομη πρωθυπουργία το 1880, οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1881 εξαιτίας της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας και της Άρτας στο ελληνικό βασίλειο έδωσαν την ευκαιρία στο Χαρίλαο Τρικούπη να σχηματίσει την πρώτη του μακρόβια κυβέρνηση στις 3/15 Μαρτίου 1882.

Η προοπτική της κυβερνητικής σταθερότητας του επέτρεψε να εξαγγείλει και να υλοποιήσει ένα συνεκτικό αναπτυξιακό πρόγραμμα. Αυτό προϋπέθετε

- την εξασφάλιση περιόδου ειρήνης: η χώρα θα στηριζόταν σε πολιτική μόνιμων εξωτερικών σχέσεων,
 - εξωτερικό δανεισμό,
 - σύγχρονη οργάνωση του στρατού με επαγγελματικά εκπαιδευμένο σώμα αξιωματικών και σύγχρονο πολεμικό ναυτικό,
 - εξορθολογισμό του δημοσίου (βελτίωση της διοίκησης με καθορισμό προσόντων για τα στελέχη της)
-

13. Ο Δεληγεώργης πέθανε το 1879 και ο Ζαΐμης τον επόμενο χρόνο.

- συγκοινωνιακές υποδομές (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο και λιμάνια), που θα ενοποιούσαν την εσωτερική αγορά και τις επικοινωνίες.

Η συνακόλουθη ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας και της αγροτικής παραγωγής θα επέτρεπε την απόδοση φόρων για την αποπληρωμή των χρεών του δημοσίου, η χώρα θα εκσυγχρονιζόταν κατά το δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμικό πρότυπο. Όλα αυτά ήσαν απαραίτητα, ώστε να πραγματοποιήσει την αλυτρωτική της αποστολή, η οποία είχε άλλωστε την πρωταρχική θέση στο πρόγραμμα του Τρικούπη. Όπως δήλωσε στις προγραμματικές του δηλώσεις τον Μάρτιο 1882: "χώρα ελληνική δέν εἶνε τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος οὔτε ἐπὶ τῆς ὀθρυος οὔτε κατὰ τὴν Ἐλασσῶνα ὄρια τοῦ βασιλείου ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀμύνης εἶνε αὐτὰ τὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ."

Το πολιτικό κόστος υλοποίησης του προγράμματος εισέπραξε η αντιπολίτευση, η οποία, μετά το θάνατο του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου το 1883, ανέδειξε ως αρχηγό της τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη. Σε ένα στιγμιότυπο, που επαληθεύει την επικράτηση του δικομματισμού, η πολιτική αυτή αλλαγή συνοδεύτηκε αφ'ενός από τη μετάβαση των δυσαρεστημένων βουλευτών του Τρικούπη προς το κόμμα του Δηλιγιάννη, και αντίστοιχα από τη μετακίνηση όσων δεν ενέκριναν την αρχηγία του Δηλιγιάννη προς το κόμμα του Τρικούπη και όχι προς τη δημιουργία ενός τρίτου σχηματισμού. Η δικομματική διαίρεση επεκτάθηκε και στο εκλογικό σώμα, καθώς οι εκλογείς όλο και περισσότερο αισθάνονταν τα συμφέροντά τους να θίγονται και να τους αφορά η επιλογή ανάμεσα στις δύο εναλλακτικές πολιτικές, που κρίνονταν στην Αθήνα.

Οι προγραμματικές διαφορές των δύο κομμάτων συμπυκνώνονται στη διαφορετική αντίληψη των δύο αρχηγών σχετικά με το ρόλο του κράτους. Για τον μεν Τρικούπη το κράτος αποτελούσε εργαλείο για την ανάπτυξη της κοινωνίας μέσα από τη διευκόλυνση της ιδιωτικής οικονομίας. Αντίθετα, για τον Δηλιγιάννη, κατά

δική του διατύπωση, που αποτυπώνει την αντίληψη περί του κράτους-λάφυρου, το κράτος αποτελούσε χώρο απασχόλησης, στον οποίον είχαν δικαίωμα να εναλλάσσονται ισότιμα όλοι οι Έλληνες πολίτες, ανάλογα με το πολιτικό κόμμα που βρισκόταν στην κυβέρνηση. Η αντίληψη αυτή αποτελεί εξορθολογισμό της πρόσβασης των πελατειακών δικτύων στο δημόσιο.

Ωστόσο, το δημοσιονομικό πρόγραμμα του Τρικούπη σύντομα αποδείχθηκε παρακινδυνευμένο, φάνηκε ότι είχε υπερεκτιμήσει την ικανότητα αύξησης της ελληνικής οικονομίας και δεν άντεξε στην επιδείνωση τις διεθνούς οικονομικής συγκυρίας. Ο Δηλιγιάννης αντίθετα συγκέντρωσε ανάμεσα στους υποστηρικτές του τους επικριτές του τρικουπικού προγράμματος. Όσο όμως ο Τρικούπης ήταν σε θέση να συντηρεί τη χρηματοδότηση του εξωτερικού δανεισμού της χώρας, συντηρείτο και το δικομματικό σύστημα εναλλαγής στην εξουσία. Ο δικομματισμός κατέρρευσε, όταν έπαψαν να προσφέρονται δύο εναλλακτικές πολιτικο-οικονομικές προτάσεις, στις αρχές της δεκαετίας του 1890.¹⁴

Η κάμψη του δικομματισμού

Οι εκπρόσωποι των ξένων πιστωτών της χώρας επιζητούσαν να θέσουν τα δημόσια έσοδα και τις δαπάνες τις χώρες υπό διεθνή έλεγχο, κάτι στο οποίο αντιδρούσε ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης το 1892 με αποτέλεσμα να τον υποχρεώσει σε παραίτηση ο βασιλιάς Γεώργιος, παρά το γεγονός ότι διέθετε τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της βουλής. Την ίδια εποχή ο Γεώργιος προσπάθησε χωρίς επιτυχία να δημιουργήσει τρίτο κόμμα δίνοντας εντολή σχηματισμού κυβέρνησης σε πρόσωπα πιστά στο θρόνο τόσο το 1892 όσο και το 1893 όταν ο Τρικούπης.

14. Βλ. παρακάτω κεφάλαιο για τη σταφιδική κρίση και την πτώχευση του 1893.

Η εναλλαγή των κυβερνήσεων του Τρικούπη από εκείνες του Δηλιγιάννη συνοδεύονταν από ανατροπή των οικονομικών και άλλων μέτρων της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του πρώτου, μια σειρά γεγονότων δηλαδή που επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την αναπτυξιακή προοπτική της χώρας. Ότι αν η οικονομία οδηγήθηκε στην πτώχευση το Δεκέμβριο 1893¹⁵, και στη συνέχεια ο Τρικούπης έχασε τις εκλογές του 1895, τη διαδοχή του κόμματός του ανέλαβε ο κερκυραίος πολιτικός Γεώργιος Θεοτόκης. Το δηλιγιαννικό κόμμα υπέστη διάσπαση ανάμεσα στα παλαιά του στελέχη, τους Δημήτριο Ράλλη, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και Αλέξανδρο Ζαΐμη.¹⁶ Το κομματικό σκηνικό παρέμεινε για πολλά χρόνια πολυδιασπασμένο με συχνές κυβερνητικές κρίσεις και αδύναμες κυβερνήσεις. Νέοι πολιτικοί, όμως, όπως ο Δημήτριος Γούναρης, έκαναν την εμφάνισή τους, οι οποίοι θα διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο μετά την αναδιάταξη των πολιτικών δυνάμεων, που συνόδευσε την είσοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην ελληνική πολιτική το 1910.

Ωστόσο, οι δεκαετίες της πολιτικής σταθερότητας που είχαν προηγηθεί (1879-1893), η αναδιοργάνωση της δημόσιας ζωής και η περίοδος σχετικής οικονομικής ακμής, που είχαν συνοδεύσει την περίοδο της σταθερότητας, είχαν ενισχύσει τα αστικά κοινωνικά στρώματα, που επιζητούσαν τον αστικό εκσυγχρονισμό. Αυτός είχε ξεκινήσει με το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη, κατέρρευσε με τις οικονομικές και πολιτικές περιπέτειες της πτώχευσης του 1893 και του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 μαζί με την παλαιά πολιτική τάξη (τα λεγόμενα παλαιά κομματα) και τον θρόνο, που βαρύνονταν με τις περιπέτειες αυτές, και

15. Βλ. παρακάτω κεφάλαιο.

16. Ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης δολοφονήθηκε την 31 Μαΐου 1905 έξω από τη βουλή από ιδιοκτήτη χαρτοπαικτικής λέσχης.

αναβίωne ως γενικευμένο πλέον κοινωνικό αίτημα αστικού εκσυγχρονισμού κατά τις παραμονές του κινήματος στο Γουδί το 1909.